

De geschiedenis van de kerk te Bornwird

De kerk van Bornwird, op het restant van de terp, verloren in het landschap.

Enkele kilometers ten noordwesten van Dokkum ligt in de hoek die wordt gevormd door de weg naar Holwerd en de daarvan aftakkende weg naar Raard, de plaats Bornwird, door Fries sprekenden "Boanwurt" of "Boanewurt" geheten.

De Algemene Nederlandse Bond die ten gerieve van Wielrijders het hele land bewegwijzert en van plaatsaanduidingen voorziet deed hier "Bornwird" schilderen op de borden die de vreemdelingen erop wijzen dat het doel van hun tocht is bereikt of reeds gepasseerd. Want de hele nederzetting telt slechts drie huizen die daarbij zo

ver van elkaar staan dat voor Bornwird het woord "dorp" even weinig van toepassing is als het begrip "werd" zou zijn voor de halve maanvormige terprest als daarbinnen niet, gelijk een meteoriet in een maankrater, een kluit "Fryske groun" zou liggen met daarop een middeleeuws kerkje. Men zou zelfs, wanneer men Bornwird in de zomermaanden zoekt en de kerkhofsingel het rode muurwerk van de kerk camoufleert, zonder waarschuwborden er drie keer aan voorbij rijden zonder iets te ontdekken.

Groot wordt echter de landschappelijke waarde van het geheel wanneer de

De noordzijde van de kerk in 1919, toen de kerk nog niet met klimop was gegroeid.

stoere, scheefgewaaide bomen en ruige struiken hun bladeren afwerpen en het eenvoudige rechthoekige gebouw zich op de steil afgegraven terprest in het vlakke landschap vertoont als een verheven plaats van toevlucht.

Sterker spreekt dit nu misschien zodanig nog dan toen de terp nog gaaf was maar niet meer dan een flauw opbollende verhoging.

Dat terpground kostbaar was in het begin dezer eeuw blijkt wel uit het afknabbelen van het kerkhof tot aan de uiterste rand. Uitgezonderd de begraaftplaats en de lage, slechts weinig kubieke meters aarde opleverende terpvoet buiten het gespaard gebleven zuidelijk deel van de rondweg, vanouds de toegang tot kerkhof en kerk, bleef niet meer van de terp over dan het smalle dijkje dat vanaf de rondweg omhoog voert naar de kerk; in Bornwird is kerkgang letterlijk een "opgaan".

Kerk uitwendig

Bij het gebouw aangekomen merkt men terstond dat niet enkel de landschapelijke waarde "de Stichting" tot aankoop bewoog; dak en muren vertonen tal van elementen van bouwhistorische en architectonische waarde die het veilig stellen voor de toekomst volkomen rechtvaardigen. Helaas is thans een volledig beschouwen niet mogelijk; een dikke deken van klimop, die het geheel wel een schilderachtig aanzien geeft, onttrekt de Zuidgevel aan het gezicht. Gelukkig kon voor dit artikel gebruik worden gemaakt van een serie foto's uit het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, vervaardigd in januari 1919, toen de begroeiing juist zijn verwoestende zegetocht langs muren en dak was begonnen, daartoe aangezet door een behulpzame kerkvoogdij of koster, die de jonge aanplant met latwerk op zijn eerste schreden begeleidde.

Deze foto's werden genomen tijdens opmetingswerkzaamheden door de heer W. Scheepens, architect bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg te 's Gravenhage. Diens opmetingschetsen, door schrijver dezès in 1966 gepreciseerd met waterpas- en loodlijnen, dienden bij het vervaardigen van de bij dit artikel gepubliceerde geveltekeningen.

Gevels

Noord- en zuidgevel komen in opzet met elkaar overeen; iets ten oosten van de helft der muren springt aan beide zijden het metselwerk op maaiveldhoogte ter diepte van een halve steen (plm. 16 cm) naar binnen en verdeelt aldus het gebouw in een schip- en een koorgedeelte. Deze insprong loopt opwaarts tot ongeveer 1 m beneden de dakvoet; op deze hoogte is het koormuurwerk uitgemetseld tot in het vlak der schipmuren, gedragen door een kwart bol geprofileerde rollaag met een uitsprong van ± 8 cm, hier voldoende, aangezien de koormuren sterker buitenwaarts hellen dan die van het schip.

Op ongeveer 45 cm afstand van de oostelijke hoeken van het koor vertoont zich een verticale bouwnaad. Het muurwerk westelijk hiervan vertoont, onderbroken door enkele inkassingen, in verticale richting een doorgaande opeenvolging van hele en halve stenen, ervan getuigend dat hier zich oorspronkelijk de oostelijke uiteinden der koormuren bevonden en dat de huidige sluitingswand daar "koud" tegenaan is gebouwd met inkassingen in het bestaande werk ter verbetering van de aanhechting.

Aan de westelijke einden der koormuren doet de aanwezigheid van klezoren ($\frac{1}{4}$ stenen) in sommige lagen vermoeden dat de oorspronkelijke uiteinden der koormuren strak verticaal zijn en zich ongeveer 15 cm achter het aansluitende schipmuurwerk bevinden dat er sponningsgewijs omheen grijpt en er "koud" tegen aan is gemetseld. Op het westeinde der noorderschipmuur is uit het karakter van het muurwerk op te maken dat zich hier geen oorspronkelijke buitenhoek bevindt; evenals aan de zuidzijde is daar het metselwerk verstoord door een vernieuwde west-

De zuid- en oostzijde van de kerk in 1919.

gevel die er door verticale bouwnaden op ca 2 m uit de hoeken blijk van geeft tegen een toren te zijn gemetseld.

De voet van het schipdak en van de westelijke helft van het koor wordt gedragen door een aan de onderzijde kwarthol geprofileerde rollaag. Boven de oostelijke helft van het koor loopt deze lijst door doch is aldaar geprofileerd met een afschuining onder een hoek van 45 graden, een zogenaamde vellingkant. Ter plaatse van de overgang tussen beide profileringen vertoont het metselwerk een verticale bouwnaad, doorlopende tot aan de eronder gelegen kwart bolle lijst. In detaillering verschillen noord- en zuidgevel aanzienlijk; de noordgevel is, met uitzondering van een kennelijk uit latere tijd daterend venster, geheel blind terwijl de zuidgevel is voorzien van vier functionerende lichtopeningen en, blijkens foto's, van een gedicht spitsboogvenster in het schip, nabij de overgang naar het koor. De noordgevel heeft nabij de overgang van koor en schip een gedicht rondboogvenster in het koor- en in het schipgedeelte een gedicht spitsboogvenster dat tegenover het gedichte zuidelijke is gelegen en er in vorm en afmetingen mee overeenkomt.

Beide verschillen iets in vorm en in grootte met het meest westelijke aan de zuidzijde dat vanwege de regelmaat in de afwisseling van koppen en strekken in de zijkanen, kenmerkend voor vroeg middeleeuws baksteenwerk, geheel of grotendeels oorspronkelijk moet zijn.

Opmerkelijk is dat van dit venster nu de westelijke dagkant de decoratief bedoelde boog van de deels eronder gelegen ingang doorsnijdt, hetgeen erop wijst dat het naderhand neerwaarts werd doorgetrokken, zoals ook wordt bevestigd door het doorhakken van de stenen die de dagkant vormen. De oostelijke dagkant daarentegen bestaat over de volle hoogte uit ongeschonden koppen en strekken, erop duidend dat deze is berekend op de lengte van het

venster in doorgetrokken vorm. Deze kennelijke, doch thans niet aanwijsbare verandering duidt op het vroegtijdige karakter van deze verlenging.

Aangezien aan het koor geen sporen van oorspronkelijke vensters te vinden zijn, dan het genoemde aan de noordzijde zullen de overigen zich hebben bevonden ter plaatse van de nu aanwezigen die allen uit latere tijd dateren. De dagkanten hiervan zijn zorgvuldig in het bestaande werk aangebracht waardoor eventuele sporen van de oorspronkelijken geheel zijn uitgewist. Ondanks dat is de aansluiting in bestaand muurwerk wel terdege als later te herkennen doch behalve daardoor en door hun grootte en vormgeving onderscheiden de thans aanwezige vensters zich van de oorspronkelijke door hun detaillering. Hun dagkanten vertonen namelijk sporen van zijmontants, rond de lichtopening lopende stapeling van geprofileerde bakstenen ter lengte van een steen die, in het midden van een ingehakte sponning voorzien dienden tot bevestiging van glas in lood panelen.

Van geen dezer "monturen" is echter een rest bewaard gebleven, althans voor zover te zien, want de mogelijkheid bestaat dat zich in de dichtgezette toppen der beide middenste, eertijds hoger dan de beide anderen oprijzende vensters, nog overblijfselen bevinden.

Ingangen

De enige ingang uit de bouwtijd van het schip bevindt zich in gedichte toestand, aan de zuidzijde, in het westelijk uiteinde der muur. In tegenstelling tot de vensters is deze voormalige opening gedekt met een rondboog die als merkwaardigheid heeft dat de één steen brede rollaag aan de bovenzijde wordt begeleid door een platliggende koppenlaag, een zelden voorkomende vorm van decoratie. De geringe hoogte van de kruin boven het terreinoppervlak duidt erop dat sinds de bouwtijd een

Het westelijk deel van de zuidzijde met het gedichte romaanse poortje.

aanzienlijke verhoging van het maaiveld heeft plaatsgevonden.

De noordelijke ingang, thans de enige toegang tot het gebouw, vertoont meerdere bouwfasen. De accentuerende omlijsting in de gedaante van een klokgevel, compleet met voluten, krullen, familiewapens en een opschrift dat hierna zal worden besproken, werd gevat in moderne baksteen, geplaatst in 1906 door een kerkbestuur dat aldus blijk gaf van praktische zin, gepaard aan een historische betrokkenheid. Mede het beheer voerend over de met Bornwird gecombineerde gemeente van Hiaure, liet het college de natuurstenen sierstukken van de bij een modernisering gesloopte middentop der pastorie aldaar, hier boven de ingang aanbrengen, mogelijk hopen op meer aandacht voor de kerkdeur.

Onder de moderne segmentboog die het sierlijke achttiende eeuwse werk draagt bevindt zich een ouder, gedrukt korfbogig poortje dat zonder deze bekroning te onopvallend moet worden

genoemd als toegang tot een kerk, hoe eenvoudig deze ook moge zijn.

Hoewel de plaats der ingang kennelijk oorspronkelijk is, blijkt uit de vorm der boog en de slordige, brede voegen een latere wijziging. Terzijde van de deur echter, goed zichtbaar op de foto, ontwaart men enige in de vorm van een boog oplopende voegen. Bij reconstructie blijkt dat de ronding hiervan volkomen overeenstemt met de buitenrand der boog boven de zuidelijke ingang terwijl ook de kruinhoogten overeenkomen. Hieruit kan worden opgemaakt dat in oorspronkelijke toestand het gebouw aan beide zijden een gelijkvormige ingang had.

Toren

In de duidelijk niet oorspronkelijke westgevel tekent zich op ongeveer twee meter vanaf de beide buitenhoeken door verticale bouwnaden de plaats af waar het schipmuurwerk de vroegere toren ontmoette. In het muurgedeelte

ten zuiden van de toren tekent zich een dichtgemetseld segmentbogig venster-tje af dat moet hebben gediend om het vensterloze westelijke kerkgedeelte nog enigszins te verlichten.

Opgraving

Teneinde zekerheid te verkrijgen over de oorspronkelijke vorm der koorsluiting en de hoedanigheden der vroege westtoren werden in november 1979 in de grond enige oppervlakkige verkenningen gedaan. Onmiddellijk onder de grasmat werd aan de oostzijde de puinbaan aangetroffen van een halfronde sluiting, een halve steen inspringend ten opzichte van de zijmuren. Van de westtoren waren, eveneens op zeer geringe diepte, nog de onderste lagen metselwerk aanwezig, duidend op een vrij bescheiden bouwsel met betrekkelijk dunne zijmuren en een zwaarder aangelegde oostmuur.

Pannendak

Alvorens het inwendige aan een be-

Een fragment van het dak met de monniken en nonnen.

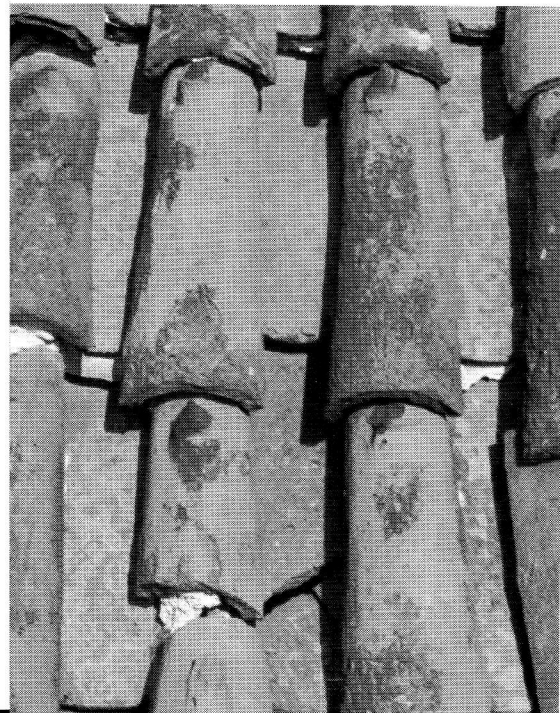
schouwing te onderwerpen dient de aandacht te worden gevestigd op het dak dat een merkwaardige en hoogst zeldzame wijze is gedekt.

Reeds bij de eerste aanblik valt op dat het dak een niet alledaags voorkomen heeft. Met uitzondering van de zuidzijde van het koor is het gebouw niet belegd met de traditionele gegolfde "Hollandse" noch met de drievoudig gegolfde "Friese pannen" doch met pannen van halfronde doorsnee met de holle zijde naar boven waarbij de tussenliggende naad is afgedicht met soortgelijke pannen doch met de bolle zijde naarboven.

Voorbeelden van deze dekkingswijze, eertijds alom gebruikelijk blijkens bij vrijwel elke restauratie aan te treffen fragmenten, komen thans nog sporadisch voor; in Friesland is, voorzover schrijver dezes bekend, alleen nog de kerk van Oostrum, (O. Dongeradeel) gedeeltelijk aldus gedekt. Bij dit systeem hangen de onderpannen op normale wijze met een nok aan panlatten (die meestal bijzonder zwaar zijn uitgevoerd) de bovenpannen zijn met specie op de onderpannen gemetseld zodat het geheel een zeer solide doch ook zeer zware afdekking vormt.

Aangezien de bovenpannen geen andere beveiliging tegen afglijden hebben dan de specie is voor het bakken aan elk exemplaar een opstaand nokje geboetseerd waarop de bovengelegen pan steun vindt.

Daken volgens dit systeem vonden hun verspreidingsgebied over heel Europa. Alhier "monniken en nonnen" genoemd inspireerde hun vorm en wijze van toepassing in andere landen de volkmond op overeenkomstige wijze tot het blij geven romantische gedachten te koesteren omtrent de levenswijze van de op het gebied van innige relaties waarschijnlijk ten onrechte benijde lagere geestelijkheid.

Inwendig interieur

Wanneer men via het schemerige portaal het kerkruim betreedt staat men verrast in het lichte, allervriendelijkste negentiende eeuwse interieur dat men zich voor kan stellen. Een forse gemetselde gordelboog, overblijfsel van een verdwenen overkluizing in steen, scheidt het deel van de kerk af dat in voor-reformatorische tijden samen met de vroegere halfronde abside het koor vormde en nu, als avondmaalsruimte dienend, van de kerk is afgescheiden door een laag houten schot, bekroond door een hekje van gedraaide balusters, versierd met houten vazen en gezaagde opzetstukjes. Tegen de eindwand hangt tussen twee rondboogvensters, overdekt door een beschermend klankbord, de forse preekstoel waarvan proporties en makelij nog herinneren aan de kansels uit de glorietijd der Reformatie, de zeventiende eeuw, hoewel de gietijzeren sierstukken duiden op een ontstaan in de vorige eeuw.

Doordat het schip, tengevolge van het laag aanvangende, pretentieloze houten gewelfje, waarvan het vlakke mid-

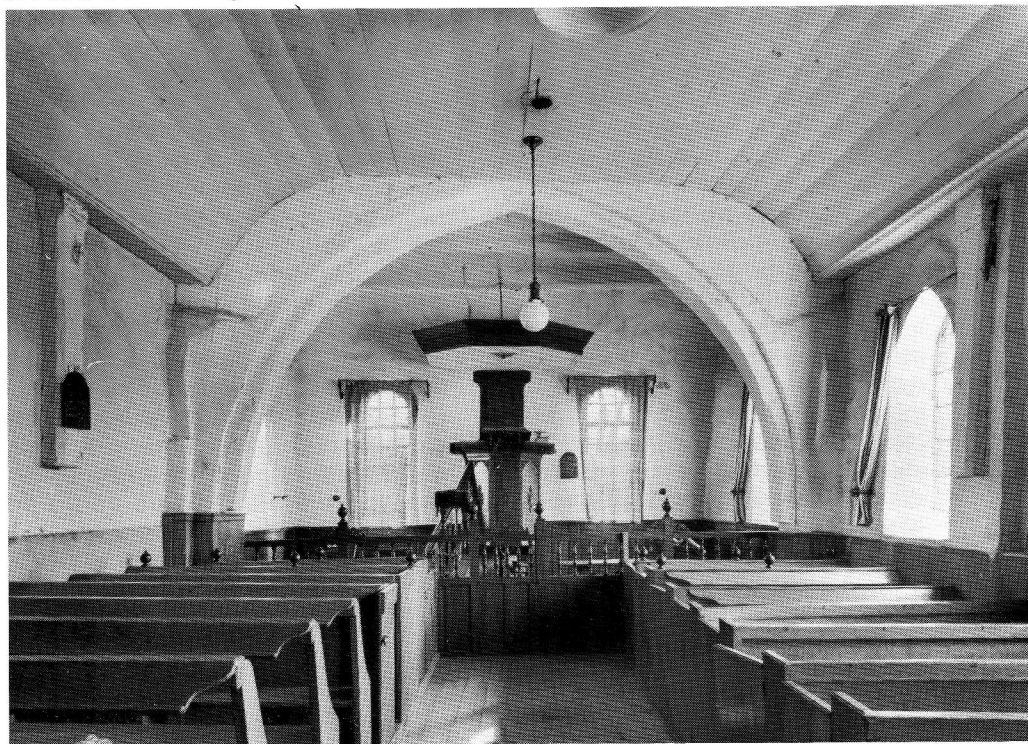
denstuk eenvoudigweg tegen de trek-balken is gespijkerd, een wat gedrukt voorkomen heeft, maakt het "koor", ondanks de vlakke houten zolder, een rijzige en waardige indruk.

Hoogst eenvoudig is het grenenhouten meubilair; de banken aan de noordzijde zijn voor de vrouwen; open gehouden om hen ruimte te geven voor hun rokenvracht. Gesloten zijn de banken der mannen aan de zuidzijde; hoewel door hun kleding minder goed tegen koude en tocht beschermd dan de vrouwen verbodde de hen toegekende waardigheid hen zich als dezen van stoofjes te bedienen. Uiteraard zijn ook de banken voor in de kerk van deurtjes voorzien; daarin zetelden de heren die voor het stoffelijk en geestelijk welzijn hadden te waken, misschien hun plaatsen delend met de "juffrouw" van de dominee met kroost en dienstmaagden. Aanvankelijk waren deze met gedraaide knoppen versierde banken, de enige in de kerk.

Bekapping

Langs de zijmuren zijn zware verticale balken aangebracht die het schipge-

Het interieur naar het oosten. Van de vroegere overwelfing in steen bleef de gordelboog bewaard, die eens de grens markeerde tussen koor en schip.

Een gesneden sleutelstuk.

deelte in vier, ongeveer even grote, vakken verdelen.

Het zijn de uiteinden van zogeheten muurstijlen, onderdelen van een houtconstructie, bestemd om de weerstand tegen het doorbuigen van de trekbalen te vergroten en om de muren een grotere stevigheid te geven.

De constructie hiervan is boven het gewelf zichtbaar; de trekbalen worden gedragen door een zogenaamd sleutelstuk, een stuk hout ter breedte van de balk en ca. 10 cm dik, waarvan de kop op decoratieve manier is bewerkt door met een holle beitel bepaalde patronen uit te steken. Het sleutelstuk rust met het ene uiteinde op de muurstijl, en met het andere op een korbeel, een schuinstaande console die aan de onderzijde steunt op een uitkeping in de muurstijl. Aangezien alle onderdelen met zware pennen en toognagels aan elkaar zijn verbonden en het uiteinde der sleutelstukken nog weer met grote gesmede nagels aan de balk is gespijkerd ontstaat een bijzonder vormvast

geheel dat met zware, door de muur lopende ankers hieraan wordt bevestigd.

Op de aldus door de muurstijlen, korbeels en sleutelstukken gedragen balken staan eenvoudige doch zeer solide uitgevoerde spanten waarvan de naar verhouding ongebruikelijk robuuste uitvoering er op zou kunnen wijzen dat de afdekking met "monniken en nonnen", zwaarder dan elk ander systeem van dekking, reeds bij het construeren van de kap was voorzien.

Tussen twee balkstelsels bevindt zich telkens een tussenbalk, eveneens voorzien van gesneden sleutelstukken doch zonder korbeel. Het dicht op elkaar liggen der balken duidt op een bedoelde afdekking van het schip door een houten zolder.

Bij nadere beschouwing blijkt dat in de kap twee bouwfasen zijn aan te wijzen; de overgang hiervan is gelegen ter plaatse van de gordelboog tussen schip en koor.

Hoewel de schipspanten en het koor-spant met elkaar overeen komen in wijze van constructie, vormgeving en verwerkingsgraad, onderscheiden ze zich in de wijze waarop de parings- of telmerken zijn aangebracht. Deze merken zijn niet anders dan nummersgewijze tekens op de afzonderlijke spant-onderdelen, die door de timmerman werden aangebracht om de na vervaardiging in de werkplaats gedemonterde spanten bij de heroprichting op het bouwwerk weer met de op elkaar pasgemaakte stukken te kunnen samenstellen.

De schipspanten zijn gemerkt door met een steekbeitel en met een holle guts tekens in te kerven terwijl ze in het koorspant zijn aangebracht door middel van een haalmes met holle snede. De nummering van de schipspanten, aangebracht op de westzijde, loopt van oost naar west en is aan de noordzijde aangegeven als ①, ②, ③ en ④; aan de zuidzijde als ⑤, ⑥, ⑦ en ⑧. Het koorspant, dat als werkszijde

de oostkant heeft, is gemerkt met II aan de zuidzijde en met <I aan de noordzijde. Een ander onderscheid is dat de koortrekbalen niet zijn voorzien van sleutelstukken.

Uit de lengte der gordingen van het schip blijkt dat de kap hiervan ouder is dan die van het koor; de uiteinden ervan reiken tot aan de plaats waar zich de scheiboog tussen koor en schip bevindt en worden daar gedragen door een schoor die tegen het koorspant is aangebracht.

Bouwgeschiedenis

Deze op het eerste gezicht misschien te wijdlopiege omschrijving van de kapconstructie is echter, evenals de breedvoerige bespreking der bijzonderheden van het muurwerk, noodzakelijk om de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw weer te geven en te ontdekken dat de bouwmassa eertijds op aantrekkelijke wijze was geleed.

De bouwgeschiedenis, aanvangend met het oprichten van het koor, zich uitstrekkend tot het aanbrengen van de ingangsomlijsting in 1906 en waarin de aanstaande restauratie, hopelijk een niet al te grote stap zal zijn, is te verdelen in een vroeg middeleeuwse fase, romaans tot romano-gotiek, een laat gotische en de latere wijzigingen.

Periode I

De hoogte van Bornwird moet reeds ver voor het begin onzer jaartelling bewoond zijn geweest. De bekende archeoloog Prof. A. E. van Giffen die constateerde dat de terp bestond uit een met diluviaal zand opgehoogde natuurlijke opduiking in het kleigebied, maakt melding van met brandresten gevulde grafurnen onder de ophoging. De plaatsnaam komt als "Bonfurt" in pago Ostracho (Oostergo) en later als Bonewirt reeds voor in uit de twaalfde eeuw daterende schenkingsregisters

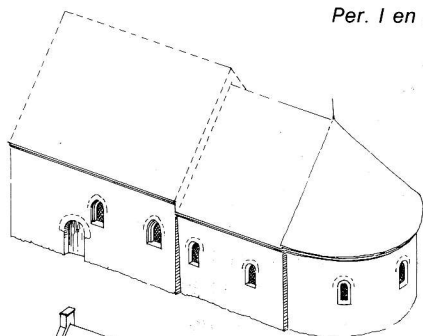
van het klooster Fulda die teruggaan op tiende eeuwse Codicelli, opgesteld volgens toen reeds verloren gegane oorspronkelijke schenkingsoorkonden zodat moet worden aangenomen dat er reeds vroegtijdig een heiligdom aanwezig moet zijn geweest. Hoewel hierover geen concrete gegevens voorhanden zijn biedt het huidige gebouw hiervoor toch enige aanwijzingen.

Het koor is, blijkens de wijze waarop het door het schip wordt omsloten, het oudste deel van het huidige gebouw; uit het verschil in buitenwaartse helling der muren, die bij het koor het grootst is blijkt dat dit enige tijd vrij moet hebben gestaan voordat het schip tot stand kwam. De strak verticale westelijke uiteinden der koormuren, opgebouwd uit regelmatig afwisselende koppen en strekken, duiden op een oorspronkelijke begrenzing aldaar. Inmiddels blijkt dat het noordelijke koorvenster zover westwaarts is gelegen dat een afsluitende muur of boog onwaarschijnlijk is waaruit volgt dat het koor voor een opening in een bestaand gebouw moet zijn opgetrokken.

Aangezien in het huidige schip, dat dus een ouder gebouw zou vervangen, geen spoor is te ontdekken van herbruikt steenachtig materiaal moet worden aangenomen dat het voorgaande bouwsel uit vergankelijk inheems materiaal moet hebben bestaan.

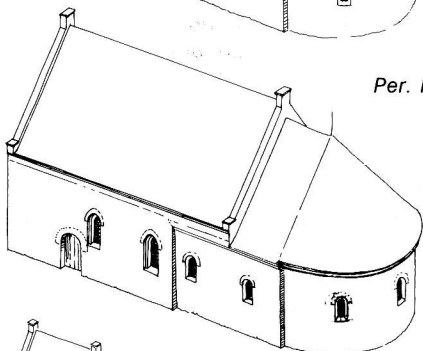
Het koor is opgetrokken in een grauwrode harde baksteen die zorgvuldig op kleur en hardheid is gesorteerd en gemetseld in een verband van twee strekken tegen een kop. Het formaat der stenen bedraagt 29,5 - 30,5 x 9 - 9,5; 10 lagen 101 cm.

Dit metselsysteem, ontwikkeld als een technische verbetering op de bij de aanvang van de baksteencultuur toegepaste werkwijze van het zowel uit- als inwendig gebruiken van louter strekken, allengs verminderd tot vier of drie strekken per kop, wijst op een reeds vergaande scholing in de problematiek der baksteenbouw.

Per. I en II

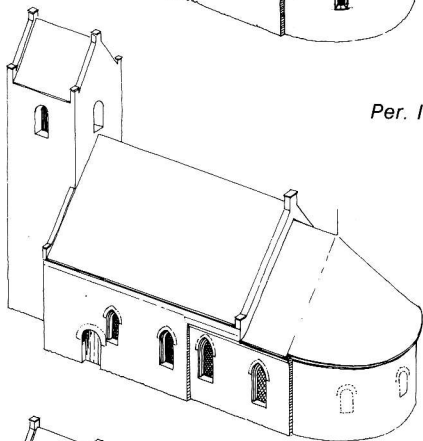
De naar verhouding wijde abside, slechts een kop terugspringend ten opzichte van de zijmuren, duidt eveneens op een gevorderde ontwikkeling in de aanleg vergeleken bij absides van oudere kerken die meer dan deze insprongen ten opzichte der zijmuren, vanaf de afmeting der muurdikte tot de lengte van een steen.

Per. III

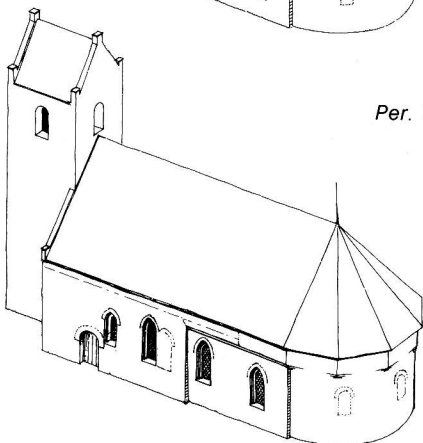
Waren absides in het algemeen vermoedelijk overkluisd met een gemetselde halfkoepel, hier was dit, gezien de grote breedte in verhouding tot de geringe muurhoogte, onwaarschijnlijk.

Het zijwaarts uitwijken der koormuren, voorafgaand aan de bouw van het schip, zal hier dus niet moeten worden toegeschreven aan de spatkrachten van vroeger aanwezige bogen, doch aan de zijdelingse druk van een niet door trekbalen tegen uitzakken beveiligde open kap.

Per. IV

De kwartbol geprofileerde rollaag die het muurwerk van het oorspronkelijke deel van het koor afsluit is waarschijnlijk overgebleven van een doorgaans op vroege baksteenkerken aanwezige dubbele rollaag waarvan de bovenste kwarthol was geprofileerd, aldus tesa-men een ojiefprofiel vormen. Opmerkelijk is dat de rollaag niet stopt bij de oostelijke beëindiging der zijmuren doch, althans aan de noordzijde, doorloopt voorbij de insprong der vroegere abside. De bouwtijd van een bouwwerk volgens bovenomschreven karakteristiek wordt volgens tegenwoordige dateringsschema's gesteld op omstreeks 1200.

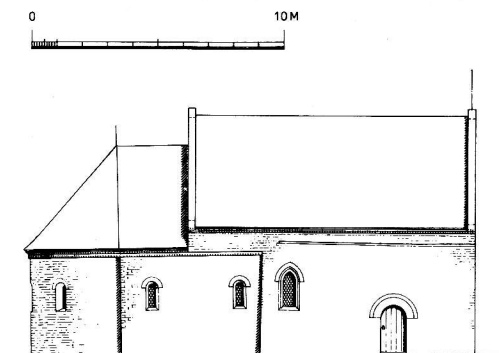

Per. V

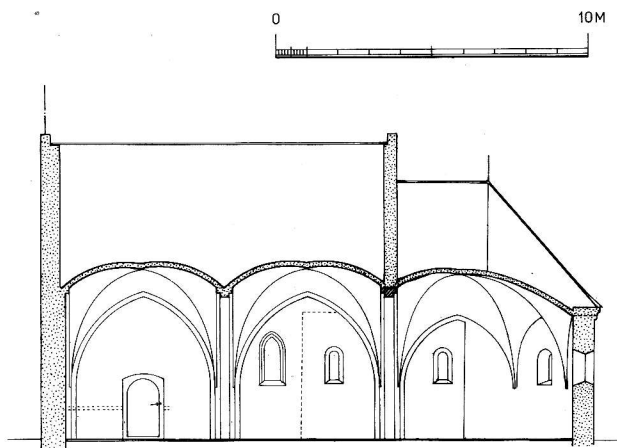
Periode II

Het schip vertegenwoordigt de tweede periode.

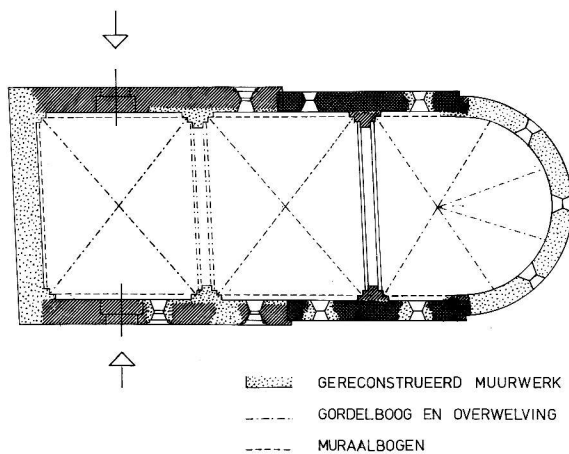
De muren bestaan evenals die van het koor uit kloostermoppen doch zijn oranjeachtig-geel van kleur. De wijze van verwerking komt overeen; ook bij het schip zijn per kop overwegend twee strekken gebruikt; het formaat bedraagt 31 - 32 x 9 - 9,5; 10 lagen 103 cm. Het

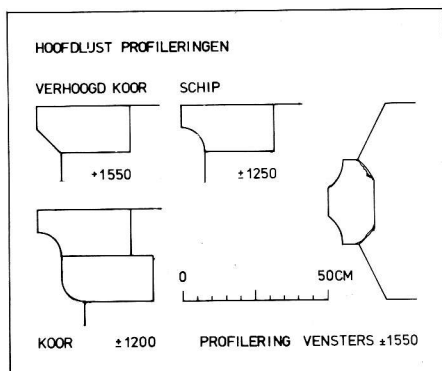
NOORDGEVEL

LENGTEDOORSNEDE

Bornwird. N.H. Kerk. Reconstr. perioden I, II en III

oorspronkelijke deel der koormuren afsluit, doch werd in latere tijd verhoogd met nog vijf lagen. Aan de noordzijde is de bovenste begrenzing van het oude werk duidelijk herkenbaar aan een kleine versnijding ten opzichte van de latere verhoging, aan de zuidkant slechts door enig kleurverschil.

De oorspronkelijke afdekking der muren is niet bekend.

Vermoedelijk bestaat de huidige uit de derde periode daterende kwartholle daklijst, uit herbruikte stenen van die uit de tweede periode.

Over de vensters kan worden gezegd dat het westelijke en het dichtgemetselde oostelijke aan de zuidkant, evenals dat aan de noordzijde, waarschijnlijk in wezen tot het oorspronkelijke ontwerp behoren, doch nadien enigszins gewijzigd. Daar kenmerkende details schaars zijn is de datering van Periode II onzeker. In samenhang met het hiervoor omstreeks 1200 gedateerde koor en de hierna te bespreken derde periode, die meer aanknopingspunten zal blijken te bieden, is een ontstaan omstreeks 1225 zeer wel denkbaar.

Periode III

De wijzigingen die de derde periode vormen waren voor het gebouw zowel in- en uitwendig van ingrijpende betekenis want hierbij werd de ruimte overdekt met een stenen overwelfing. De thans nog aanwezige gordelboog, van deze overwelfing overgebleven,

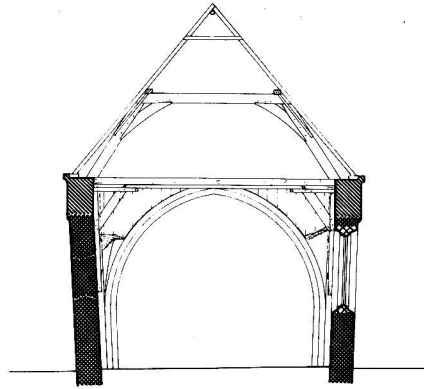
was eens de "triumfboog", scheiding makend tussen het gedeelte dat nu als koor ging fungeren en het schip. Gewelfaanzetten aan de westkant van de boog wekken gemotiveerde vermoedens dat de overkluizing was uitgevoerd met koepelachtige, ribloze kruisgewelven. Bij onderzoek bleek dat de bogen der schipmuralen zijn gebaseerd op een driehoeksvorm waarvan de zijden zich verhouden 3 : 4 : 5, voorheen veelvuldig toegepast vanwege het gemak ervan bij het uitzetten van haakse hoeken. Aan de oostzijde der gordelboog werd bij onderzoeken de aanzet aangetroffen van de muraalboog die er op duidde dat de koortravee met de abside was overdekt door een koepelachtig gewelf met aansluitend straalgewelf.

De afstand van de boog tot de westgevel is dusdanig dat het schip met twee gewelven overdekt moet zijn geweest terwijl koor met abside ongeveer met de maat van deze gewelfvakken overeenkomt.

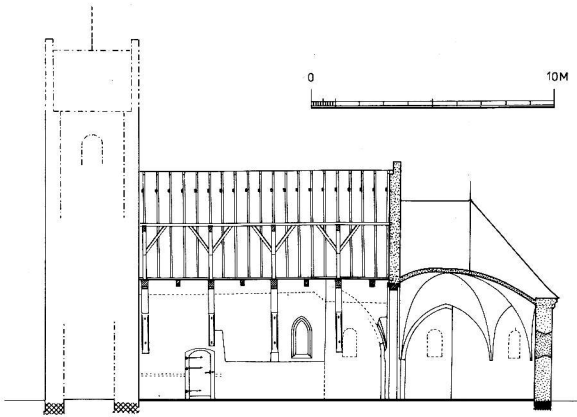
Denkt men zich een gordelboog als de aanwezige midden tussen de twee schipvensters aan de zuidkant dan ontstaan twee schipgewelfvelden van ongeveer gelijke afmeting terwijl daarbij blijkt dat ook de plaats van de oostelijke schipvensters dusdanig is gekozen dat ze met de reeds aanwezige koorvensters gelijkmatig binnen het middelste gewelf zijn gelegen.

Opgemerkt kan worden dat de terwille van de overwelfing aangebrachte verhoging van vijf lagen in strakke, rechte lijn is gemetseld zodat door het iets uitbuiken van het eronder gelegen metselwerk een kleine versnijding ontstond. Horizontale verzakkingen in de lagen werden door het tussenvoegen van puntig uitlopende lagen genivelleerd.

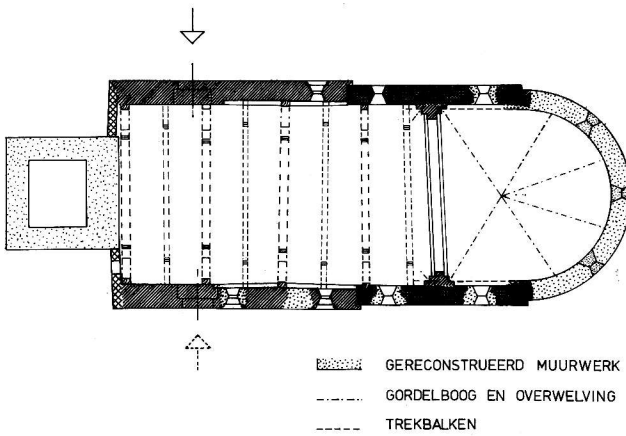
Uit laatstgenoemde onregelmatigheden valt op te maken dat het koor reeds vroegtijdig de neiging had in oostwaartse richting weg te zakken, het schip westwaarts zodat het verleidelijk

DOORSNEDE A-B

LENGTEDOORSNEDE

Plattegrond en dwarsnede in periode IV

is te denken dat de kerk is gebouwd boven het centrum van de door van Giffen gesignaleerde natuurlijke verhevenheid met de daarop (terwille van de kerk?) aangebrachte aanvulling. Merkwaardig is dat de verhoging van het gebouw slechts werd doorgevoerd tot de helft van het koorgedeelte; hier scheidde kennelijk een topgevel het verhoogde schip van het lagere koor; in de vierde periode werd deze gevel nog benut tot oplegging van de uiteinden der gordingen van de schipkap. Het muurwerk waarmede het schip werd verhoogd bestaat uit kloostersteen van fris-rode kleur die zich duidelijk onderscheid van het ondergelegen geelachtige schipmuurwerk en van de grauwer getinte steen van het koor. Hoewel veel hele stenen voorkomen in het metselwerk, soms volgen vier à vijf strekken elkaar, zijn er ook veel korte stukken waardoor het geheel, mede door het afschubben van vele stenen, een wat rommelige indruk maakt. Deze derde periode kan, op grond van de stenen overwelfing en kleine spitsboogvensters, gesteld worden op het midden der dertiende eeuw.

Periode IV

Na sloping van de gewelven van het schip werd deze ruimte tot aan de triomfboog overdekt met het stelsel van trekbalken met muurstijlen en sleutelstukken, en blijkens de aanwezigheid van hier tussen gelegen balken, vlak overzolderd.

De binnenzijde der schipmuren werd, of was reeds gedeeltelijk beroofd van de huid, ter dikte van een halve steen, zoals blijkt uit het verschil in de plaatsing der muurstijlen.

Het stenen koorgewelf bleef alsnog bestaan doch de vergroting der zuidelijke koorvensters moet in deze periode voor mogelijk worden gehouden, de schipvensters bleven waarschijnlijk nog gespaard; een oostwaartse verschuiving van de oostelijke trekbalk zou immers kunnen worden verklaard als een

maatregel om het toen aanwezige oostelijke schipvenster in het midden van het vlak tussen de twee muurstijlen te krijgen.

In de vierde periode werd ook de kerk verrijkt met een toren waarvoor de westgevel werd gesloopt. Dit bouwwerk, dat van bescheiden afmetingen was werd namelijk, zoals bij opgravingen bleek, opgetrokken uit afbraaksteen die in kleur en formaat met het materiaal van het schip overeenkomt en dus afkomstig zal zijn van de gesloopte westgevel en de overwelfing. De constructie en detaillering van spanten en sleutelstukken wijst op een ontstaan in het tweede kwart der zestiende eeuw.

Periode V

Hoe aantrekkelijk het gelede voorkomen van de aldus ontstane bouwmassa moge zijn geweest, de in de vijfde periode aangebrachte koorbekapping zal reeds in het ontwerp van het hier als vierde periode aangeduide tijdvak zijn ontworpen. Dit is op te maken uit het ontbreken van een spant langs de vroegere koortopgevel, een zogenaamd strijkspant, zoals dit wel werd aangebracht langs de westgevel en ook uit de plaats waar het westelijke koorspant werd opgericht. Het vak tussen het meest oostelijke spant van het schip en het koorspant komt namelijk in afmeting overeen met de andere spantvakken, zelfs werd in het midden ervan een van sleutelstukken voorziene tussenbalk aangebracht zodat, wanneer het koorgewelf met de triomfboog zou zijn gesloopt het rythme der balken over de gehele lengte der kerk gelijkmatig zou zijn geweest, althans na aanbrengen van muurstijlen met bijbehoren onder de balken. Niettemin bleef dit laatste na sloping van het gewelf achterwege hoewel de boog, mogelijk vanwege de kooraanduidende functie, gespaard werd. Ten behoeve van het doortrekken van de kap werden de koormuren vanaf de inmiddels tot aan de kruin der boog

afgebroken topgevel met acht lagen opgehoogd.

De afdekkende rollaag van het schip werd hierop aangebracht, doch geprofileerd met een onder een hoek van 45 graden afgeschuinde onderzijde in plaats van met een kwartronde uitholling.

Aangezien het aanwezige koorspant met II, < I, d.w.z. no. 2 is gemerkt, ligt het voor de hand dat er ook een spant I, moet zijn geweest die zich zal hebben bevonden ter plaatse van de aanzet der abside.

Uit de opmeting blijkt dat de hartlijn van de onder dit veronderstelde spant bedoelde trek balk strookt met de oorspronkelijke uiteinden der koormuren, waaruit volgt dat op deze lijn het trekpunt van de abside-ronding moet hebben gelegen aangezien alleen van hieruit de timmerman een kap kon vervaardigen die op de regelmatige wijze de abside dekte. Zonder twiifel immers werd in deze periode hierop een vijfzijdige kap geplaatst zoals dit bij tal van Friese kerken op dat tijdstip gebruikelijk was. Vergelijkend met de schipkap moet voor het totstandkomen van de koorkap worden gerekend op ongeveer 1550-'60. Het wegbreken van het gemetselde koorgewelf kan een technische noodzaak zijn geweest door uitwijking der niet op deze wijze van overwelfen berekende en dus onvoldoende zware muren maar kan ook samenhangen met de aanschaf van een altaar met een hoog retabel dat niet onder de lage gewelfkoepel kon worden geplaatst zoals het geval was bij de kerk van het klooster "Mariëngaarde" in Hallum, vermeld in de "Gesta Abbatum orti Sancte Marie".

Hetzelfde verschijnsel werd vermoed door W. J. Berghuis in de kerk van Westerwijtwerd (Groningen) en door hem vermeld in een publikatie van de "Stichting Oude Groninger Kerken" November 1978. Inwendig werden bij de herinrichting van de kerk na het slopen der stenen overwelfing de in-

springende binnenhoeken der abside weggekapt teneinde een vloeiende overgang naar de zijmuren te krijgen.

Schildering

Op het afgehakte muurwerk hiervan werd aan de zuidzijde tijdens onderzoekingen in november 1979 een gedeelte van een muurschildering aangetroffen, twee lineair aangeduide vissen weergevend van een op de Wadden thuishorende variëteit.

Het westwaarts verplaatsen van het oostelijk schipvenster aan de zuidkant zal in de vijfde periode hebben plaatsgevonden. Deze ingreep moet meer hebben beoogd dan het verbeteren van lichttoetreding, waarvoor een vergroting van het aanwezige venster immers voldoende geweest zou zijn.

Voor het doel van deze wijziging kan als mogelijkheid worden aangevoerd de wens uitwendig een evenwichtige gevelindeling te realiseren, doch aangezien dit ten koste zou gaan van het interieur daar hier het venster onmiddellijk tegen de muurstijl zou worden gedrukt, lijkt dit niet aannemelijk.

Waarschijnlijker lijkt dan ook dat op deze wijze tussen de vensters een breder wandvlak kon worden verkregen waarvan het doel zou kunnen zijn een achterwand te formeren voor de kansel die hier eens moet hebben gestaan. Daar de vijfde periode zich nog in de voor-reformatische tijd afspeelt zou dit dus een der eerste voorbeelden zijn van een gevelonwerp, gericht op de aanwezigheid van een kansel.

De laatste periode

In de aftakeling van het gebouw kan nauwelijks van perioden worden gesproken hoewel alle verminkingen niet in een keer plaatsvonden.

Drs. Herma Van den Berg, die van het gebouw een studie maakte die binnen niet al te lange tijd zal verschijnen in de door haar te publiceren "Geïllustreerde Beschrijving van Oost- en Westdonge-

Het poortje aan de noordzijde met wapens en fries opschrift uit 1751, afkomstig van de pastorie van Hiaure.

radeel" vermeldt voor het slopen van de abside 1816. Bij deze gelegenheid werden tevens de sporen van de koor-kap vervangen door rondhout. Opmerkelijk is dat de dekking met holle en bolle pannen geen verschil in kleur of structuur toont tussen het oude en het vernieuwde gedeelte waaruit blijkt dat omstreeks het begin van de vorige eeuw nog met "monniken en nonnen" werd gewerkt.

De toren zou zijn afgebroken in 1845 behalve de oostelijke muur die tot 1898 gespaard bleef om toen te worden vervangen door het huidige middendeel der westgevel.

Van deze werkzaamheden bewaart de gemeente West-Dongeradeel "Bestek en Voorwaarden", waarin is te lezen dat de luidklok zou worden opgehangen onder een zadeldak aan de westgevel, in het geschrift met de weidse naam "koepel" betiteld.

Zowel de klok als het afdak zouden volgens dit geschrift worden gedragen door twee zware door de muur stekende balken, verankerd aan de tweede kerkbalk.

Of dit klokhuisje ooit tot stand is gekomen en na korte tijd verdwenen of dat het nimmer heeft bestaan is schrijver dezes niet bekend; op de foto's van 1919 prijkt reeds de huidige dakruiter in volle glorie. De twee zware onderslagbalken waarop het torentje rust zouden evenwel de in het bestek voorgeschreven balken kunnen zijn.

Ook de tegenwoordige inrichting der kerk kwam in de negentiende eeuw tot stand waarbij als meest ingrijpende verandering het aanbrengen van het plafond moet worden genoemd, samengående met het verlagen der venstertoppen.

De waardevolle toevoeging van 1906, de geveltop van Hiaure's pastorie, als ingangsbekroning toegepast, moge tenslotte niet onvermeld blijven al ware het vanwege het gedicht in oud-friese spelling:

*Tot tijenst fin dij, dij weij úwz laerre
Neij t ieuwig Himmelsck húwz om haeg
Dear Goad wúrt fin zijn tijenners aerre
Stiet hiér dit ierdsche húwz omlaeg
Mar zoa wij wol dwaan in úwz neij Goads
wille flije
Dan zille wij hier neij ien better wenning
krije.*

Anno

1751

Prof. A. Feitsma, die met R. Bosma de tekst weergeeft in Frysk út de 18de ieuw. II: 1744-1762 (Estrikken XXI) Grins 1960 vertaalde het gedicht aldus:

*Ten dienste van degenen die ons de weg
leren
Naar 't eeuwig hemels huis omhoog,
Waar God door zijn dienaars geëerd wordt,
Staat hier dit aarse huis beneden
Maar als wij goed doen en ons naar Gods wil
schikken
Dan zullen wij hierna een betere woning
krijgen.*

Hoewel de tekst, kritisch beschouwd meer op de ambtswoning van de herder en leraar toepasselijk is dan op waar de gelovigen vergaderen, misstaat zij ook niet op dit kerkgebouw.